

HEGYI GÉZA

A püspöki és káptalani tizedjog viszonya a középkori erdélyi egyházmegyében

A magyarországi tizednek a különféle egyházi birtokosok közti megoszlásáról a magyar szakirodalom viszonylag egységes álláspontot vall. Eszerint a dézsma háromnegyed része a királyság területén mindenhol a megyés püspököt illette, míg a maradék tizednegyeden (*quarta*) az illetékes székeskáptalan és a helyi plébános osztozott egyházmegyénként eltérő arányban. Közkeletű vélemény szerint utóbbinak leggyakrabban a *quarta* negyede, vagyis a tized 1/16. része jutott.¹

A fenti nézet alapvetően két pilléren nyugszik. Az első pillér egyetlen magyarországi egyházmegye (Veszprém) tizedbirtoklásának tüzetesebb vizsgálata, melyet a veszprémi érsekség és káptalan viszonylagos épségben fennmaradt levéltára alapján Holub József végzett el úttörő megyemonográfiájában, főként a zalai viszonyokra összpontosítva.² A másik pillért néhány olyan 13. századi pápai, királyi és püspöki oklevél képezi, melyek püspökségenként szabályozták a *quarta* megosztását a magisztrális

1 | Balics Lajos: *A római katolikus egyház története Magyarországon*. I–II. Szent István Társulat, Bp. 1885–1890. (A továbbiakban Balics: *Egyháztörténet*) II/2. 424, 426, 427, 428; Illa Bálint: A dézsma adminisztrációja. *Levéltári Közlemények* 18. évf. 1940. 223–249. 226; Mályusz Elemér: Az egyházi tizedkizsákmányolás. In: *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században*. Szerk. Székely György. Akadémiai, Bp. 1953. 320–333. (A továbbiakban Mályusz: Tizedkizsákmányolás) 322; Andor Csizmadia: Die rechtliche Entwicklung des Zehnten (Decima) in Ungarn. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung* 61. évf. 1975. 228–257. (A továbbiakban Csizmadia: Rechtliche Entwicklung) 230–231; uő: A tized Erdélyben. In: *Jogtörténeti tanulmányok*. IV. Szerk. uő: Közgazdasági és Jogi, Bp. 1980. 43–58. 43; Györfly György: A pápai tizedlajstromok demográfiai értékelésének kérdéséhez. In: *Mályusz Elemér emlékkönyv*. Szerk. H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc. Akadémiai, Bp. 1984. 141–157. 142; Ráczy György: A magyarországi káptalanok és monostorok magisztrátus-joga a 13–14. században. *Századok* 134. évf. 2000. 147–210. (A továbbiakban Ráczy: Magisztrátus-jog) 151, 159–160; Solymosi László: Tized. In: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor*. XII. Főszerk. Kószeghy Péter. Balassi, Bp. 2011. 65–66. (A továbbiakban Solymosi: Tized) 66; Marton József: *Az erdélyi egyházmegye a középkorban*. Pallas-Akadémia, Csíkszereda 2013. 71 stb.

2 | Holub József: *Zala megye története a középkorban*. I. Pécs, 1929. (A továbbiakban Holub: *Zala I.*) 383–404.

Hegyí Géza (1981) – történész, tudományos munkatárs, EME, Jakó Zsigmond Kutatóintézet, Kolozsvár, hegeza@gmail.com

A tanulmány elkészítését az MTA HTMKNP *Források és adattárak Erdély középkori és kora újkori történetéhez* c. alprogramja, továbbá az NKFIH K 142262. sz. pályázata támogatta.

<https://doi.org/10.36373/em-2025-1-1>

joghatóságot³ gyakorló kanonokok és a helyi papság között. A győri egyházmegyében (és az országbán általában) ez az osztozkodás 3:1, a veszprémiében előbb 2:1, majd 1:1, az egriben pedig 0:1 arányban történt (vagyis a papoknak – ezek szerint – rendre 1/16., 1/12., 1/8. és 1/4. rész jutott a tizedből).⁴

Természetesen ez a modell a fenti megfogalmazásban erősen leegyszerűsítő, és az eddigi kutatás is tudatában volt annak, hogy a helyi kivételek miatt a hajdani valóság összetettebb volt, illetve az idő előhaladtával mind differenciáltabbá vált. Nem került el a figyelmet, hogy a székeskáptalanok zöme és a székesfehérvári társaskáptalan, továbbá számos – főként királyi alapítású – bencés, illetve cisztercita monostor saját birtokain maga szedhette be a dézsmát (pontosabban annak „püspöki” részét⁵), és jónéhány egyházközségben a helyi pap megtarthatta a teljes tizedet.⁶ Mindezek azonban csak színesítik a tizedmegosztás hagyományos modelljét, de lényegét nem érintik.⁷

3 | A fogalomra: Rác: Magisztrátus-jog, passim.

4 | 1226: *Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis. A veszprémi püspökség római oklevéltára*. Szerk. Fraknói Vilmos, Lukacsics József. I–IV. Római Magyar Történeti Intézet, Bp. 1896–1907. I. 67–68; 1233: *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*. Coll. ab Augustino Theiner. I–II. Romae 1859–1860. (A továbbiakban: Theiner) I. 113–114; 1255: *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. Árpádkori új okmánytár*. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. I–XII. Bp. 1860–1874. (Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria. Magyar Történelmi Emlékek. Első osztály: Okmánytárak. VI–XIII, XVII–XVIII, XX, XXII. – A továbbiakban: ÁÚO) VII. 387–388, 390–392; Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF) 200652. Vö. Mályusz Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Akadémiai, Bp. 1971. 47–53; Solymosi László: *Egyházi és világi (földesúri) mortuarium a 11–14. századi Magyarországon. Századok* 121. évf. 1987. 547–583. 549–550.

5 | A forrásokban a *decima* szó egyaránt jelöli az abszolút értelemben vett, teljes tizedet és a *quarta*, valamint más kisebb birtokok esetleges részének levonásával megmaradt nagyobb („püspöki”) részét (mondhatni: a „tisztta” tizedet). Az alábbiakban – jobb híján – magam is kénytelen vagyok mindkét jelentésében használni a fogalmat.

6 | Balics: *Egyháztörténet* II/2. 424–426, 428; Holub: *Zala* I. 387–392; Mályusz: *Tizedkizsákmányolás* 322, 323; Fügedi Erik: *Középkori magyar városprivilegiumok. Tanulmányok Budapest múltjából* 14. évf. 1961. 17–107. 76–77; Csizmadia: *Rechtliche Entwicklung* 231; Rác: *Magisztrátus-jog* 162; Solymosi: *Tized* 66; Érszegi Géza: *A székesfehérvári Boldogasszony-egyház kiváltságairól*. In: *Egyház és oklevelek a középkori Európában és Magyarországon. Válogatott tanulmányok*. Szerk. Thoroczkay Gábor. Pécs 2023. (Az Árpád- és Anjou-kor magyar egyházi archontológiájának kérdései 4.) 213–230. 219, 222, 226–227; Buják Gábor: *Liptó középkori templomhálózatának kialakulása és egyházszerkezete*. In: *Főesperesek, krónikáírók, monostorok*. Tanulmányok. Szerk. Farkas Csaba. Kronosz, Pécs 2023. (Az Árpád- és Anjou-kor magyar egyházi archontológiájának kérdései 5.) 111–190. 135–139.

7 | A bevett modell tartós uralmához azért szükség volt arra is, hogy bizonyos zavaró jelenségek felett a kutatás mindaddig szemet hunyjon. Kísérlet sem történt arra, hogy integrálják azt a jól ismert tény, hogy az esztergomi egyházmegyében külön tizedkerületei voltak az érseknek és külön a káptalannak (vö. Fügedi Erik: *Az esztergomi érsekség gazdálkodása a XV. század végén. Századok* 94. évf. 1960. 82–124, 505–554. [A továbbiakban Fügedi: *Esztergomi érsekség*] 106–107; Solymosi László: *Az esztergomi székeskáptalan középkor végi jegyzőkönyve. Századok* 136. évf. 2002. 365–389. 381–382). Hiába hívta fel továbbá a figyelmet az emigrációban alkotó Szentirmai Sándor az egyes területeken félreérthetetlenül jelentkező főesperesi *quarta*ra (Das Recht der Erzdechanten [Archidiakone] in Ungarn während des Mittelalters. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung* 43. évf. 1957. 132–201. 197), a hazai kutatás többnyire nem vett tudomást e „rendszeridegen” tényezőről, vagy – jobb esetben – a magisztrális *quarta* keretében próbálta értelmezni (Rác: *Magisztrátus-jog* 162–163).

A dézsma erdélyi történetének kutatói, ha egyáltalán eljutottak a birtoklás szerkezetének kérdéséhez, maguk is mechanikusan átvették a fenti modellt.⁸ Kutatásom kezdetén magam is ezt a sablont próbáltam alkalmazni, de hamar rá kellett jönnöm arra, hogy az itteni adatok sehogy sem illeszthetők be a „veszprémi” modell prokruszteszi ágyába. Az egyik kardinális különbséget – ahogy ezt már több korábbi munkámban megfogalmaztam⁹ – az képezi, hogy itt a megyés püspök és a székeskáptalan nem vertikálisan (az egyes helységekben belül) osztozott a tizeden, hanem horizontálisan, vagyis területileg elkülönülve vagy az egyik, vagy a másik élvezte annak nagy részét. Tézisem módszeres bizonyításával azonban mindeddig adós maradtam. Ezt az adósságot szeretném az alábbiakban törleszteni, bemutattva, hogy milyen tények kényszerítették a régi modell elvetésére és egy új megalkotására.

A „veszprémi” modell és az erdélyi valóság összeegyeztethetetlensége mindjárt már az 1589-re keltezhető dézsmaárenda-jegyzékből kitűnik, mely az egyetlen átfogó, minden belső-erdélyi helység tizedbirtoklásáról információt nyújtó forrásunk. Ebben ugyanis azt láthatjuk, hogy a tized kisebb része (rendszerint a *quarta*) minden településen a főesperest illette, a nagyobb rész birtokosaként pedig a püspök, a káptalan vagy a prépost van feltüntetve (olykor ez utóbbi kettő együtt).¹⁰ Bármennyire is fontos ez az összeírás, önmagában mégis csak arra alkalmas, hogy felhívja a figyelmet a jelenségre. Egyrészt ugyanis, ahogy keltezése mutatja, már a kora újkorban keletkezett, és nem tudni, meddig és milyen mértékben vetíthető vissza tanúságtételének érvénye. Másrészt pedig nem terjed ki sem az egyházmegye Meszesen túli részeire, sem a Székelyföldre vagy a Szászföldre, sőt a forrás elejének megcsonkulása miatt a hét belső-erdélyi megye területéről (közelebbről Fehér megyéből) is hiányzik néhány tucat, központi jelentőségű helység. Végezetül pedig – ahogy azt alább látni fogjuk – néhány térségben (Küküllő egyes részei, Hunyad) tévesen tünteti fel a püspököt a dézsma tulajdonosaként a káptalan helyett. Összességében tehát szükség van az erdélyi püspöki és káptalani tizedbirtoklás viszonyának a középkori levéltári anyag alapján elvégzett tisztázására.

Szükséges megjegyezni azonban, hogy ezek az okleveles adatok térben a Felső-Tiszától Hátszegig és a Barcaságig, időben pedig a 13. század elejétől a 16. század közepéig

8 | Eltérő nézeteket egyedül a régi rend egy tanúja, dálnoki Incze József, a 19. század közepén tevékenykedő ügyvéd fogalmazott meg: eszerint a középkori Erdélyben a tized egyenlően oszlott meg a püspök, a káptalan, a főesperes és a pap között, vagyis mindegyiknek egy *quarta* jutott (A' vallásos adó, vagy is Dézma eredete, kifejlése 's jelen állása Erdélyben. *Hon és Külföld* 5. évf. 1845/88. [nov. 4.] 350). Ezzel egyébként – mint látni fogjuk – nem is fogott túlságosan mellé!

9 | Hegyi Géza: Tizedszedés a középkori erdélyi egyházmegye Meszesen túli részein. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* 45. évf. 2010. 285–297. (A továbbiakban Hegyi: Tizedszedés Meszesen túl) 289–291; uő: Egyházszervezet és egyházi élet. In: *Székelyföld története*. Szerk. Egyed Ákos et al. I–III. MTA BTK–EME–HRM, Székelyudvarhely 2016. I. 370–399. 391; uő: A plébánia fogalma a 14. századi Erdélyben. *Erdélyi Múzeum* LXXX. évf. 2018/1. 1–29. (A továbbiakban Hegyi: Plébánia fogalma) 14–16; uő: Az egyházi tized intézményrendszerének változásai a középkori erdélyi egyházmegyében. In: *Határon innen és túl. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk. Kádas István, Weisz Boglárka. BTK TTI, Bp. 2021. 185–229. (A továbbiakban Hegyi: Tized változásai) 189–192, 199–200; uő: The Share of Tithe Paid to Parish Priests in Sixteenth-Century Transylvania: A Topographical Approach. *Hungarian Historical Review* 13. évf. 2024. 403–430. (A továbbiakban Hegyi: Priest's Share of Tithe) 407–408.

10 | *Adatok a dézsma fejedelemségi adminisztrációjához*. Bevezetéssel és jegyzetekkel közléteszi Jakó Zsigmond. EME, Kvár 1945. (Erdélyi Történelmi Adatok V. 2. – A továbbiakban Jakó: *Dézsmá*) 20–71.

szóródnak, így módszertani aggályok is felmerülhetnek, ha valaki ezek alapján kísérli meg rekonstruálni a tizedbirtoklás topográfiáját, főként, ha egyidejűleg általánosan elfogadott nézetekkel is vitába száll. Egy ilyen horderejű lépéshez, hogy kellőképpen meggyőző legyen, és ne rendítsék meg a kisebb anomáliák, nem elég csupán néhány önkényesen kiragadott példát bemutatni, hanem szükséges az elérhető adatok¹¹ kvázi összességét felsorakoztatni. Az eredmény így sem egy fénykép, hanem inkább egy impresszionista festmény „pontosságával” jellemezhető – de az egykori helyzet tükrözéséhez talán ez is elegendő lesz.

Lássuk tehát a püspöki és a káptalani tizedbirtoklásra vonatkozó adatok sorozatát az erdélyi egyházmegyéből, földrajzi szempont szerint csoportosítva, és azon belül északról dél felé haladva! A hagyományos modell alapján azt várnánk, hogy ha egy szűkebb térségben egyikük részeseedik a tizedből, ott előbb-utóbb a másik is felbukkan, és ha valahol módunk van számszerűen összevetni a dézsmajövedelmeket, a főpap része többszörösen (négy-hatszorosan) felülmúlná a testületét. Ahogy azonban már a fentiekben sejteni engedtem, esetünkben a források merőben más képet rajzolnak ki – és ez az alábbi források ismeretében remélhetőleg az olvasó számára is egyértelművé válik.

Meszesen túli részek¹²

Az egyházmegye északi határvidékén már 1288-ban vizsgálat igazolta, hogy az ugcsoi kerület tizedjövödelme az erdélyi püspököt illeti.¹³ Ugyanő a 14. század elején igényt tartott a Máramaros feletti lelki joghatóságra és az ottani tizedekre egri kollégája ellenében (igaz, itt végül nem járt eredménnyel),¹⁴ illetve néhány érmelléki falu (Apáti, Nagymihály fele, Tarcsa) dézsmájáért pereskedett a váradi püspökkel (úgy tűnik, sikerrel).¹⁵ Többször említik az erdélyi püspök Ugocsa és Szatmár megyei tizedszedőit,

11 | Jelenleg 447 oklevelet, nyugtát, számadást és más iratot ismerek, amelyek az erdélyi egyházmegye tizedügyeire vonatkoznak az 1199–1556 közti időszakból – nagyjából persze a periódus utolsó száz évéből (vö. Hegyi: Tized változásai 185–187). Ezek túlnyomó többsége, ilyen vagy olyan formában, tartalmaz a dézsma birtokosára vonatkozó információt.

12 | Vö. Hegyi: Tizedszedés Meszesen túl 289–290.

13 | *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. Hrsg. von Franz Zimmermann et al. I–VII. Verein für Siebenbürgische Landeskunde–Editura Academiei, Hermannstadt–Buk. 1892–1991. (A továbbiakban: Ub) I. 158–159. = *Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez*. Regesztákban közzéteszi Jakó Zsigmond (a III. kötettől Hegyi Géza és W. Kovács András közreműködésével). I–V. Bp. 1997–2021. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II: Forráskiadványok 26, 40, 47, 53, 60. – A továbbiakban: EOkm) I. 440. sz.

14 | 1300: ÁÚO V. 258–260 = EOkm I. 592. sz. Máramaros fogalma itt feltehetően nemcsak a későbbi hasonló nevű vármegye területét foglalta magában, hanem az utóbb szintén az egri egyházmegyében felbukkanó megyesi kerületet, valamint Nagybánya, Kővár és a Lápos vidékét is (vö. Németh Péter: *A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig*. Nyíregyháza 2008. [A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Kiadványai 60.] pag. XXVIII–XXXI, XXXIX–XL; Hegyi Géza: A középkori erdélyi egyházmegyei esperességeiről. In: *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania. Középkori egyházi építészet Erdélyben. Medieval Ecclesiastical Architecture in Transylvania*. VI. Szerk. Szócs Péter Levente. Editura Muzeului Sătmărean, Szatmárnémeti 2020. 355–367. [A továbbiakban Hegyi: Esperességek] 360 [50. jegyz.]).

15 | 1337: DF 277270 = EOkm II. 937. sz.

akik 1325-ben Kér, 1362-ben Jármí, 1451 körül Kántorjánosi, 1468-ban Derzs falvakban, 1470-ben pedig a Károlyi család birtokain kezelték a dézsmából származó bevételeket.¹⁶ Szalka 1458. évi püspöki tizedjövedelmét Eszenyi Gergely tasnádi vikárius kapta meg (bizonyára hivatali fizetségeként), és adta bérbe a saját szakállára.¹⁷ Geréb László püspök engedte át Bátor és Vasvári öt megillető tizedeit az ecsedi Bátoriaknak, illetve a bátori plébániaegyháznak,¹⁸ és ugyanő keveredett vitába a szatmári és németi polgárokkal a két városból származó püspöki gabonated kirovásának a módja kapcsán.¹⁹ 1503-ban Piricse, Encsencs, Lugos, Fülöp birtokok és Szalmad prédiüm, 1504-ben pedig Pátyod birtok püspöki tizedeiből hordattak el nagyobb mennyiségű gabonát illetéktelen világi személyek, míg 1538-ban mintegy kéttucatnyi nyírségi és szamosháti falu dézsmájának lefoglalása miatt perelte Statileo János püspök Bátori Miklós özvegyét.²⁰ Ugyanő adta bérbe egy évvel korábban négy nyírségi település (Mada, Várasdobos, Kápolnás, Petneháza) püspöki gabona- és bortizedét.²¹ Másfél évtized múltán az utolsó középkori erdélyi püspök (Bornemisza Pál) tasnádi udvarbírája intézte, ura parancsára, számos Szatmár megyei település dézsmájának árendálását.²²

Nem volt ez másként délebbre, a Szilágyság területén sem. Itt még a váradi káptalan földesurasága alá tartozó Káloztelek is az erdélyi püspöknek fizette a tizedet, mivel egyházigazgatási szempontból a falu az ő egyházmegyéjébe esett.²³ Szintén a hivatalban levő gyulafehérvári főpap volt az, aki 1411–1413-ban Kusaly birtok és Eszenye prédiüm, 1536-ban pedig Somlyó mezőváros egész dézsmáját, cenzusfizetés ellenében, végleg a

16 | 1325: *Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. Anjou-kori okmánytár.* Szerk. Nagy Imre, Tasnádi Nagy Gyula. I–VII. MTA, Bp. 1878–1920. (Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria. Magyar Történelmi Emlékek. Első osztály: Okmánytárak) II. 198 = EOkm II. 521. sz.; 1362: MNL OL, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 51968 = EOkm IV. 165. sz.; [1451?]: DL 39552 = Fekete Nagy Antal: A Petróczy levéltár középkori oklevelei. *Levéltári Közlemények* 9. évf. 1931. 38–111. (A továbbiakban: PetróczyLt) 94; 1468: DL 39571 = PetróczyLt 102; 1470: DF 210823.

17 | 1458: DF 252884.

18 | 1484: *Documenta ad historiam familiae Batori de Ecsed spectantia.* I. *Diplomata* 1393–1540. Ed. Richardus Horváth, Tiburtius Neumann, Norbertus C. Tóth. Nyíregyháza 2011. (A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Kiadványai 67.) 148–149.

19 | 1500: DL 30063, 90758; 1501: DL 90759.

20 | 1503: DF 252990 = *A Wass család cegei levéltára.* Közzéteszi W. Kovács András. EME, Kvár 2006. (Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára 3.) 515. sz.; 1504: DL 69889 = 69923 = Piti Ferenc–C. Tóth Norbert–Neumann Tibor: *Szatmár megye hatóságának oklevelei. Documentele autorităţii comitense din Sătmar. Documents of the authorities of Szatmár County. (1284–1524).* Nyíregyháza 2010. (A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Kiadványai 65.) 449–450. sz.; 1538: *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából.* Szerk. Bunyitay V[ince] et al. I–V. Szent-István-Társulat, Bp. 1902–1912. (A továbbiakban: EgyhtEml) III. 314 (az itt felsorolt települések: Petneháza, Rohod, Batiz, Vasvári, Lázári, Daróc, Méhtelek, Rozsály, Nagy- és Kishódos, Zajta, Kismamény, Krassó, Nagy- és Kiskolcs, Kóród, Ombod, Amac, Pálfalva, Pettyén, Dobrács, Géres, Piskárkos).

21 | 1537: EgyhtEml III. 176–177.

22 | 1553: DF 277497 (Kis- és Nagypelseske, Tótfalu, Nagygyéc, Komlód); 1554: Román Nemzeti Levéltár (a továbbiakban: RNLt) Kolozs Megyei Levéltára (a továbbiakban: KMLt), Gyulay–Kuun cs. lt. I/99 (Sályi, Rápol, Ökörít, Angyalos; Kispalád, Botpalád, Uszka; Krassó, Nagy- és Kiskolcs, Kóród, Ombod, Amac, Pálfalva, Pettyén, Dobrács, Géres, Piskárkos); uo. I/202 (Ilk, Papos, Vitka, Fülesd, Berend, Sima, Darnó).

23 | 1374: *Documenta Romaniae Historica. C. Transilvania.* Întocmit de Sabin Belu et al. X–XVII. Editura Academiei, Buc. 1977–2020. (A továbbiakban: DocRomHist C) XIV. 698.

helyi plébániáknak engedte át,²⁴ illetve aki mentesítette a tasnádi templom oltárainak felajánlott földeket és szőlőket a tizedfizetés alól.²⁵ Ugyancsak az erdélyi püspök adta bérbe 1497-ben Lecsmér, 1523-ban Pacal, valamint a szilágycsehi uradalom, 1533-ban a közép-szolnoki Sarmaság és tizenöt Kraszna megyei település (tulajdonképpen a megye dézsmafizető helységeinek zöme), 1537-ben pedig a közép-szolnoki Majád püspöki tizedét, és ugyanígy járt el 1554-ben tasnádi udvarbírája Magyarcsaholy dézsmája kapcsán.²⁶ 1468-ban a püspök Kraszna és Szolnok megyei tizedszedőit emlegetik (utóbbi 1520-ban is előfordul),²⁷ a Szolnok, Ugoicsa és Szatmár „megyékből” (helyesebben főesperességekből²⁸) származó tizedjövadalmak pedig megjelennek Várdai Ferenc püspök 1524. évi számadáskönyvében is.²⁹ Egy királyi biztos 1543. évi jelentése szerint a tasnádi püspöki udvarház alá négy „megye” tizede tartozott (nyilván a fent tárgyalt négyé).³⁰

Az erdélyi egyházmegye Meszesen túli részein tehát a tized érdemi részének birtokosaként mindenhol a püspök jelenik meg;³¹ a székeskáptalan mutatóban sem fordul elő ilyen minőségében, sőt még a *quarta* birtokosaként sem.³²

Észak-Erdély

Ha szemlénket immár a Meszesen átkeltve, az Erdélyi-medence északi felén folytatjuk, az összkép nem sokban változik. A dobokai Harina, Néc és Bilak birtokokat és tizedeiket 1343-ban, majd ezek helyett a belső-szolnoki Somkerék dézsmáját 1347-ben Szécsi András erdélyi püspök engedte át Gombási Domokosnak élete végéig.³³ Száz évvel

24 | 1411: DF 272941 = *Zsigmondkori oklevéltár*. Szerk. Mályusz Elemér et al. I–XIV. Bp. 1951–2020. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II: Forráskiadványok 1, 3–4, 22, 25, 27, 32, 37, 39, 41, 43, 49, 52, 55, 59. – A továbbiakban: ZsOkl) III. 722. sz., DF 277452 = ZsOkl III. 839. sz.; 1413: DL 105470 = ZsOkl IV. 1422. sz.; 1536: EgyhtEml III. 88–89.

25 | 1514: DF 209054.

26 | 1497: DF 261078 (Lecsmér); 1523: DF 285705 (Csügeld, Szamosbecs + Pacal, Cseh és tartozékai); 1533: MNL OL, Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára (a továbbiakban: EK hhl.), Cista com. (F 4), Kraszna, fasc. 1., nr. 6 (Kémer, Lecsmér, Bagos, Kraszna, Ipp, Bozjás, Hosszúaszó, Récse, Kecel, Varsolc, Horvát, Újlak, Perescen, Somlyó, Goroszló + Sarmaság); 1537: EgyhtEml III. 176–177 (Majád); 1554: RNLT KMLt, Gyulay–Kuun cs. lt. I/99 (Magyarcsaholy).

27 | 1468: DL 39571 = PetróczyLt 102; 1520: DL 82549.

28 | Hegyi Géza: Tizedkerületek a középkori erdélyi egyházmegyében. *Erdélyi Múzeum* LXXXV. évf. 2023/1. 1–12. (A továbbiakban Hegyi: Tizedkerületek) 7–8.

29 | 1524: *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára*. Szerk. Nagy Imre et al. I–XII. MTT, Pest–Bp. 1871–1931. (A továbbiakban: ZOkm) XII. 425–426.

30 | 1543: EgyhtEml IV. 264.

31 | Egy Avignonban benyújtott 1358. évi kérvény ugyan csak egy *quartát* irányoz elő a püspök számára a tizedből a Tasnádhoz közeli Kisszarvad (= Peleszarvad) faluban (DocRomHist C, XI. 234), de itt figyelembe veendő, hogy egy újonnan, a legközelebbi parókiális egyháztól távol létesített plébániáról van szó, amelyet emiatt különleges előjogok illettek (*decime novales*). Egyébként is kétséges, hogy ez a – magyar szokásoktól idegen – rendelkezés (más hasonló kezdeményezésekkel együtt) átment-e a gyakorlatba (vö. Hegyi: Tized változásai 197).

32 | I. Ferdinánd király állítja (Oláh Miklós jelentése alapján) egy 1544. évi levelében, hogy a tasnádi (= Meszesen túli?) *quarták* a főespereseknek és a gyulafehérvári káptalan tagjainak a javadalmához tartoznak (EgyhtEml IV. 364). Itt azonban figyelembe kell venni, hogy az 1542–1553 közti hosszas széküresedés miatt a püspöki tizedek haszonélvezetét (részben?) a kanonokok vehették át.

33 | 1343: Ub II. 7–8 = EOkm III. 157. sz.; 1347: Ub II. 42–43 = EOkm III. 408. sz.; Ub II. 44–46 = EOkm III. 412. sz.

később Labiszyni Máté püspök négy dobokai helység (Szászújfalu, Mányik, Veresegyház, Csaba) dézsmáinak rövidtávú átengedésével egyenlítette ki adósságait.³⁴ Ugyanígy járt el *servitora* kifizetése céljából Várdai Ferenc püspök Iklód és Hídalmás öt illető tizedeivel (1514), míg utóda, Statileo János Gyulatelke püspöki tizedét (és a főesperes *quartáját*) cserélte el a kolozsvári domonkosokkal egy részbirtokért (1536).³⁵ Szintén 1514-ből értesülünk a Doboka vármegye nyugati felében elhelyezkedő nyolc helység, 1544-ből pedig Borsa püspöki dézsmájának árendálásáról.³⁶ Számos adat bizonyítja, hogy Dés város tizedeinek érdemi része (az 1554. évi oklevél szerint a fele) is a főpap javadalmát képezte, melyet rendszerint a helyi polgároknak adott bérbe.³⁷ A fentiekkel összhangban a középkor végi források többször szólnak a püspök Szolnok és Doboka megyei tizedszedőről.³⁸ 1550-es évekbeli urbáriumokból tudjuk, hogy a csicsói uradalom, valamint a Patócsiaktól elkobzott birtokok (közelebbről a kolozsi Berkenyes és a dobokai Kecset) tizede szintén a gyulafehérvári főpapot illette.³⁹

Kolozs megyében már 1351-ben a püspök adta bérbe bizonyos kóródi jobbágyok részéről várható tizedjövedelmét.⁴⁰ Bőségesen adatolható, hogy a kolozsvári polgárok is neki tartoztak tizeddel – még ha a fizetés módját tekintve nemegyszer nézeteltérés is támadt a felek között.⁴¹ A térség jelentős részét lefedő gyalui uradalom püspöki birtok volt, így természetes, hogy az idetartozó települések dézsmáját is ő élvezte,⁴² de Gyaluba gyűjtötték a Kolozs „megyéből” befolyt bárány- és bordézsmát is.⁴³ Mindezzel összhangban a főpap itteni (ritkábban: fehérvári) udvarbírái adminisztrálták 1517-ben Kispetri, Nagypetri, Magyarzsombor, Almás és Dezsőfalva, 1542-ben a Mikola-birtokok, 1556-ban pedig a két Szovát tizedárendáját.⁴⁴ A püspöknek fizettek tizedbért Szamosfalváról és

34 | 1450: *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556)*. Közzéteszi Jakó Zsigmond. I–II. Akadémiai, Bp. 1990. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II: Forráskiadványok 17. – A továbbiakban: KmJkv) I. 842. sz.

35 | 1514: DL 82385; 1536: EgyhtEml III. 75–76.

36 | 1514: DL 82386 (Kovácsi, Szalaháza, Súlyomkő, Fodorháza, Lóna, Köblös, Egregy, Hésdát); 1544: EK hhl., Cista com. (F 4), Doboka, fasc. 2., nr. 30 (Borsa). – A püspöki tizedszedő tevékenységének két korábbi említése közelebbről feltehetően szintén a losonci Bánfiak Bonchida körüli birtoktestére vonatkozhatott (1509: *Codex diplomaticus comitum Károlyi de Nagy-Károly*. A nagykárolyi gróf Károlyi család oklevéltára. S. a. r. Géresi Kálmán. I–V. Bp. 1881–1897. [A továbbiakban: KárOk] III. 63; 1511: uo. 73).

37 | 1526: Dési református egyházközség lt., oklevélmásolatok (a továbbiakban: Dési ek. lt.); 1543: RNLt KMLt, Dés v. lt. 133.; 1553: Dési ek. lt.; 1554: RNLt KMLt, Dés v. lt. 159. (vö. 161. is); 1555: Dési ek. lt.

38 | 1468: DL 39571 = PetrőczyLt 102; 1509: KárOkI III. 63; 1510: DL 29366v; 1511: KárOkI III. 73; 1520: DL 82549, DF 292093; 1542: RNLt KMLt, Beszterce v. lt., I/a, nr. 1444; 1543: Batthyaneum Könyvtár, Erdélyi Káptalan Magánlevéltára (a továbbiakban: EK mlt.) V/56 = EgyhtEml IV. 294. Vö. még [1404?]: DL 74451 = ZsOkI II/1. 3567. sz.

39 | 1553: Makkai László: *Szolnok-Doboka megye magyarságának pusztulása a XVII. század elején*. Kvár 1942. 47; 1554: MNL OL, Kolozsmonostori Konvent Országos Levéltára, Urbaria (F 27), fol. 1017r–v, 1027r.

40 | 1351: DocRomHist C, X. 68–69 = EOkm III. 622. sz.

41 | 1379: Ub II. 503 = EOkm V. 446. sz.; 1469: Ub VI. 371–372; 1473: KmJkv I. 2082. sz.; 1531: *Oklevéltár Kolozsvár történetéhez*. Szerk. Jakab Elek. I–II. Buda–Bp. 1870–1888. (A továbbiakban: KvOkI) I. 372.

42 | 1409: Ub III. 477; 1470: KmJkv I. 1971. sz.

43 | [1552–1553]: Jakó Zsigmond: *Az erdélyi püspökség középkori birtokairól*. In: *Szabó István emlékkönyv*. Szerk. Rácz István, Kovács Ágnes. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen 1998. 136–157. (A továbbiakban Jakó: Erdélyi püspökség) 152–153.

44 | 1517: ZOkm XII. 379; 1542: RNLt KMLt, Jósika cs. hitbizományi lt. I/22; 1556: RNLt KMLt, Suky cs. lt. I/220.

Topaszentkirályról (1522, 1539), valamint Méhesről (1553),⁴⁵ és ő engedte át ideiglenesen Györgyfalva, Pata és Keszü tizedeit is *sallarium*ként várnagya részére (1539).⁴⁶ 1525-ben és 1553-ban a püspök Kolozs megyei tizedszedőjét említi, 1539-ben pedig itteni tizedárendátorát.⁴⁷ A középkori főpapok jogutódjaként engedte el Izabella királyné 1557-ben a kolozsvári ispóatyai mérai földjeiről és szőlőiből járó püspöki tizedet.⁴⁸

Az ózdi és a tordai főesperesi kerületekből kevés adattal rendelkezünk a tizedbirtokosokra, viszont ezek tanúsága szintén egyhangú. 1367-ben Szécsi Domokos püspököt illette meg a tized Szécsényi Kónya horvát-dalmát bánnak az ózdi főesperesség területén fekvő (leginkább a tekei és a sárpataki birtoktestekkel azonosítható) birtokairól.⁴⁹ 1398-ban Maternus püspök (Erdő)Szengyel püspöki tizedéből engedett át egy negyedrészt a helyi templom papjának.⁵⁰ A görgényi uradalom dézsmáját 1529-ben Gerendi Miklós, Torda városáét 1554-ben Bornemisza Pál püspök adta bérbe az alvajdának, illetve a királyi jószágigazgatónak.⁵¹ Közben 1539-ben Felvincen, 1545 körül Kozmatelkén hallunk püspöki tizedről.⁵²

A szabad szász (királyföldi) területre eső dékánások plébánosai a 13–14. századtól maguk szedhették be a teljes tizedet (*libera decima*) parókiájuk egész területéről. Cserében – mintegy kárpótlásul és főleg a fennsőbbség elismerése jeléül (*signum domini*) – úgynevezett papi censust fizettek az eredeti tizedbirtokosnak.⁵³ Ezekben az esetekben tehát a census címettjét is tekintetbe vehetjük a püspöki és káptalani tizedjog szétválasztása céljából. A tizedadásról censusfizetésre való áttérés egyik pillanatát épp itt, Erdély északkeleti részén ragadhatjuk meg: 1396-ban a Beszterce-vidéki Tacs község részére engedélyezte Maternus püspök, hogy az onnan származó tizedet egészében a helyi plébános szedje be, s ennek fejében hat aranyforintnyi censust fizessen neki.⁵⁴

45 | 1522: KmJkv II. 3841–3842. sz. (Szamosfalva); 1539: RNLt KMLt, Jósika cs. hitbizományi lt. I/522 (Szentkirály és Szamosfalva); 1553: Jakó: *Dézsmá* 10 (Méhes – ennek harmadrészén a püspöki tizedrészt egy *quartával* volt egyenértékű, vagyis a birtok egészének tizedéből 3/4 rész [= 3 *quarta*] illette őt).

46 | 1539: RNLt KMLt, Jósika cs. hitbizományi lt. I/523.

47 | 1525: KmJkv II. 4075. sz.; 1539: RNLt KMLt, Jósika cs. hitbizományi lt. I/522; 1553: Jakó: *Dézsmá* 10.

48 | KvOkl I. 388–389 (vö. uo. II. 26–27). Arra, hogy az ispóatyai földjei Mérán feküdtek, vö. W. Kovács András: A középkori Szent Erzsébet-ispóatyai levéltárának középkori oklevelei. *Certamen. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában*. III. Szerk. Egyed Emese, Pakó László. EME, Kvár 2016. 253–260. 255–260.

49 | DocRomHist C, XIII. 332–333 = EOkm IV. 590. sz. A Szécsényiek környékbeli birtokaira: Hegyi Géza: Az erdélyi Mezőség birtokviszonyai a középkorban. In: *Középkori művészet a Szamos mentén. Templomok a Mezőségtől Beszterce-Naszódig*. II. Szerk. Kollár Tibor. Iskola Alapítvány–Möller István Alapítvány, Kvár–Bp. 2021. 305–367. 327–328, 331, 333, 334, 338, 340.

50 | DF 257485 = ZsOkl III. 2353. sz.

51 | 1529: MNL OL, Bethlen cs. bethleni lt. (P 1955), V/11; 1554: Oborni Teréz: *Erdély pénzügyei I. Ferdinánd uralma alatt 1552–1556*. Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, Bp. 2002. (Fons Könyvek 1.) 291.

52 | 1539: EK hhl., Cista com. (F 4), Alba, c. 1., fasc. 5., nr. 7; [1545–1546]: RNLt KMLt, Törzsgyűjtemény, I/2, nr. 14.

53 | Vö. Georg Müller: *Die deutschen Landkapitel in Siebenbürgen und ihre Dechanten 1192–1848. Ein rechtsgeschichtlicher Beitrag zur Geschichte der deutschen Landeskirche in Siebenbürgen*. I–III. Verein für Siebenbürgische Landeskunde, Hermannstadt 1934–1936. (Archiv der Vereins für Siebenbürgische Landeskunde 48. – A továbbiakban Müller: *Landkapitel*) 123–127; Hegyi: Plébánia fogalma 16–19; Hegyi: Tized változásai 195–196; Hegyi: Priest's Share of Tithe 413.

54 | Ub III. 163–164. A szöveg úgy is értelmezhető, hogy valójában csak megerősítette a korábban is létező kiváltságot.

S valóban, a középkor végén azt tapasztaljuk, hogy a besztercei káptalan s a neki alárendelt királyi dékánuság, továbbá a délebbre fekvő régeni dékánuság papjainak a cenzusára egyaránt a főpap volt jogosult. Az előbbi esetében 16. századi iratok (a fizetésre, összegyűjtésre, elküldésre vonatkozó mandátumok, továbbá nyugták) sokasága igazolja ezt.⁵⁵ A régeni dékánuságnál csupán néhány adat utal erre. Az 1380-as években Régen és Kissajó kapcsán említik, hogy a teljes gabonatized megtartása fejében a helyi papok bizonyos hányadot (*certam quotam*) fizetnek a püspöknek.⁵⁶ 1527-ben az üresedésben levő püspökség jövedelmeit kezelő káptalan, 1530-ban pedig az új főpap, Statileo János kérte az innen járó cenzus idő előtti törlesztését.⁵⁷

Megállapítható tehát, hogy az Erdélyi-medence északi felén is minden dokumentálható esetben az erdélyi püspököt találjuk a tizedek (vagy a papi cenzus) birtokában – leszámítva a kolozsmonostori konvent birtokait, ahol ezt a szerepet a monostor apátja töltötte be.⁵⁸ Ugyanezen a területen az erdélyi káptalan mindössze egyetlen alkalommal, Sófálva tizedeinek árendálása kapcsán fordul elő.⁵⁹ Jelenlétére közelebbi magyarázattal nem rendelkezem, de az adat elszigetelt volta valamiféle ideiglenes helyzetet, afféle szabályt erősítő kivételt sugall, annál is inkább, mert a káptalan osztókönyveinek a késő középkorból fennmaradt töredékeiben nyoma sincs a Marostól északra eső területről származó tizedjövedelemnek.⁶⁰

Dél-erdélyi vármegyék és Székelyföld

Égészen más helyzetet találunk Erdély déli felében. A püspökváros közvetlen környezetében, Fehér vármegyében különösen tarka volt a tizedbirtokosok köre. Mikor Mária királyné 1384-ben általánosságban inti a megye nemességét, II. Ulászló pedig 1500-ban a csesztve-i Barlabásiakat, hogy ne tartsák vissza a birtokaikról járó tizedet, a károsultak sorában egyaránt említik a püspököt és a káptalant.⁶¹ A megye északkeleti sarkában a püspököt illetve (a főesperesi és papi tizedrészt leszámítva)

55 | 1423: Ub IV. 204; 1436: Ub IV. 601; 1497: RNLt Szeben Megyei Levéltára (a továbbiakban: SZMLt), Besztercei kápt. lt., nr. 712, fol. 30r; 1520: DF 292093; 1526: DF 292095, RNLt SZMLt, Besztercei kápt. lt., nr. 17; 1527: uo. nr. 19–20; 1528: uo. nr. 277/1; 1529: EK mlt. IV/124, RNLt SZMLt, Besztercei kápt. lt., nr. 277/2 és nr. 712, fol. 31v; 1530: uo. nr. 712, fol. 32r; 1532: uo. nr. 712, fol. 32v; 1533: uo. nr. 277/3; 1534: uo. nr. 34; 1535: uo. nr. 37; 1536: uo. nr. 277/4; 1549: uo. nr. 48; 1550: uo. nr. 53; 1554: uo. nr. 59; 1555: uo. nr. 61.

56 | [1382–1384]: Ub II. 564 = EOkm V. 689. sz.

57 | 1527: RNLt SZMLt, Besztercei kápt. lt., nr. 19; 1530: uo. nr. 712, fol. 32r.

58 | Vö. Hegyi: Tized változásai 189–190 (18. jegyz. is).

59 | 1538: RNLt KMLt, Beszterce v. lt., I/a, nr. 1251.

60 | Vö. 1477, 1496–1497: Barabás Samu: Erdélyi káptalani tizedlajstromok. *Történelmi Tár* 1911. 401–442. (A továbbiakban Barabás: Tizedlajstromok) 414–440; 1503–1504: DF 277689; 1513: DF 277731/b. – Nem vonható ide az erdélyi örkanonokat Kisbudakon hivatali joggal megillető dézsma ([1403–1408]: Ub III. 276–277), mivel ez nem a kanonoki testület egészének a tulajdona volt (vö. Hegyi: Tized változásai 198). – Hét kolozsi és három dobokai település (Rőd, Bós, Pata, Őr, Kályán, Palatka, ill. Kalocsa, Szentkatolna, Fellak) kapcsán 1500-ban püspöki és káptalani tizedeket említenek (DF 277662), de utóbbiak azonosítására nincs támpontunk, említésük – a káptalani számadásokból teljességgel hiányzó észak-erdélyi tizedbevételek miatt – inkább szóvirágnak tűnik (vagy a főesperesi részre utalhat).

61 | 1384: DL 28104 = EOkm V. 789. sz.; 1500: DF 277658, DF 277653. 1516-ban viszont csak a Fehér megyei püspöki dézsma ügyében tett panaszt a főpap fehérvári udvarbírája (DF 253548).

Nagylak, Újvár és Faludi dézsmajövedelme, melyet 1298-ban Monoszló nb. Péter püspök egy évre átengedett Kökényesradnót nb. Mikod bánnak.⁶² Nagylakon és a szomszédos Koppádon 1554-ben is püspöki tizedet említenek (amelyet azonban a két falu földesura, a káptalan bérelt).⁶³ Az éppen hivatalban levő püspök adományozta el Csanád (1386), Tövis (1403), Gyulafehérvár (1410 k., 1497), Monora (1431), Vingárt (1453), a Hidegvíz völgyi négy katolikus falu (1502 k.), majd – utóbbiak helyett – Hari (1526) dézsmáját a szentmihálykői pálos kolostornak vagy egyes székesegyházi oltárok igazgatóinak.⁶⁴ 1441-ben püspöki tizedszedőket és tizedrészt említenek Rüsszel kapcsolatban, 1443-ig pedig az ő tizedjoga alá tartozott Bolgárcserged is.⁶⁵ Neki fizették ezt a járadékot Fahíd (román) lakói (1493), ahogy természetesen saját gyulafehérvári (szentmihálykői) uradalmának tizedköteles tartozékai is, noha közülük csupán a hegyaljai Sárdra rendelkezünk pozitív adattal.⁶⁶ Diód, valamint az uradalmához tartozó Béd és Bece tizedének bérét 1505-ben a gyulafehérvári udvarbíró adminisztrálta, és ugyanő adta árendába 1510-ben a Ladamos területéről származó püspöki dézsmát is.⁶⁷ Várdai Ferenc püspök számadáskönyvében szerepel a sorostélyi dézsmá beszedésére 1520 augusztusában kiküldött embere.⁶⁸ Ugyanebben az évben a Vessződ faluból és Újfalú prédiumból származó püspöki tized elfoglalása miatt folyt per.⁶⁹ Távolabb, a Szászföldbe ékelt vármegyei enklávékban a főpapot illetve Almakerék dézsmájának fele, a szentlászlói dékánsgból és Fogaras környékéről származó tizedbevételeiből pedig fizetést folyósított familiárisainak.⁷⁰

A püspök mellett azonban itt már a káptalan is jelen volt a tizedbirtokosok sorában, mégpedig nem elhanyagolható súllyal. Tizedjoga területi vonatkozásairól leg-átfogóbb képet a testület középkor végi, töredékesen fennmaradt számadáskönyvei

62 | Ub I. 210 = EOkm I. 566. sz.

63 | EK mlt. V/98; EK hhl., Centuriae (F 3), F-33.

64 | 1386: *Documenta artis Paulinorum. A magyar rendtartomány kolostorai.* Gyűjt. Gyéressy Béla. Szerk. ifj. Entz Géza et al. I–III. Bp. 1975–1978. (A MTA Művészettörténeti kutatócsoportjának forráskiadványai 10, 13–14. – A továbbiakban: DocArtPaul) I. 178, II. 433 = EOkm V. 871. sz.; 1403: DF 287051 = ZsOkI II/1. 2511. sz.; 1431: Archivum Apostolicum Vaticanum (a továbbiakban: AAV), Registra Supplicationum (a továbbiakban: RegSuppl), vol. 268, fol. 50v–51r = Lukcsics Pál: *A XV. századi pápák oklevelei.* I–II. MTA, Bp. 1931–1938. (A továbbiakban: Lukcsics) II. 21. sz.; 1453: DocArtPaul I. 178; 1497: DF 277628 = Barabás Miklós: *Művelődéstörténeti adatok. Történelmi Tár* 1907. 437–443. (A továbbiakban Barabás: Adatok) 441–442; [1501–1503]: DL 32607 (Gyulafehérvár, Bolya, Ingodály, Mihályfalva, Vessződ); 1526: EgyhtEml I. 238–239. – Szécsi Domokos püspök a (Szász)Csanádról őt illető tizedet 1363-ban már ideiglenesen (két évre) átengedte a gyulafehérvári domonkosoknak (DocRomHist C, XII. 119–121 = EOkm IV. 242. sz.).

65 | 1441: Ub V. 88; 1443: DL 28238.

66 | 1493: DF 244553 = Hegyi Géza: A „keresztény földre” telepedett románok tizedfizetése: az elmélettől a gyakorlatig. *Erdélyi Múzeum* LXXXII. évf. 2020/1. 24–46. 37; [1552–1553]: Jakó: Erdélyi püspökség 149 (Sárd). Vö. Hegyi Géza: Etnikum és adózás az erdélyi püspökség birtokain a késő középkorban. In: *Régi tények – új értelmezések. Magyar–román–német transzkulturális jelenségek a Kárpát-medencében.* Szerk. Nagy Levente, Florin-Ionel Oprescu, Vincze Ferenc. Szépirodalmi Figyelő Alapítvány, Bp. 2023. 11–38. 25–26.

67 | 1505: DF 271219; 1510: RNLt SZMLt, Szász Nemzeti Lt., Urk. V/1226.

68 | ZOkm XII. 419.

69 | 1520: DF 253778.

70 | 1473: DL 17419 (Almakerék); 1514: *Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium.* Ed. Antonius Fekete Nagy et al. Akadémiai, Bp. 1979. (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II: Fontes 12.) 171 (Szentlászló, Fogaras).

tájékoztatnak. Ezekben összesen 16 Fehér megyei település fordul elő a gabona- vagy bortizedből származó jövedelmek 1477., 1496–1497. és 1503–1504. évi felsorolásánál. Többségük a Maros jobb partján és az erdélyi Hegyalján elhelyezkedő, tethető helység (Nagyenyed, Felenyed, Magyarorbó, Vajasd, Borosbocsárd, Borbánd, Kisfalud, Gyulafehérvár, Poklospatak), a maradék pedig Fehérvártól délkeletre, a Székási-fennsíkon feküdt (Sóspatak, Magyarcserged, Bolgárcserged, Keresztényfalva, Buzd, Kútfalva, Dálya).⁷¹ Közös jellemzőjük, hogy – legalábbis ebben az időszakban már – földesúri szempontból is a káptalan tulajdonát képezték,⁷² így a testület itteni tizedjoga megfelelt a magyarországi (és nyugat-európai) gyakorlatnak. Ennek megléte egy részüknél már korábban, szórt okleveles adatokban is említésre kerül, némelykor pedig a dézsmáltási jog megszerzésének időpontja is megragadható. 1302-ben a kanonokok már régóta élvezték Enyed, Vajasd, Borbánd és más (meg nem nevezett) falvak dézsmáját, melyek mintájára Monoszló nb. Péter püspök ekkor nekik adta Kerecsnek (a későbbi Keresztényfalva) és Cserged (utóbb Magyar-, illetve Nagycserged) falvak tizedét is.⁷³ Bolgárcserged tizedét a püspökség javait üresedés alatt kormányzó Hunyadi János engedte át 1443-ban.⁷⁴ A káptalanon belül, a prépost és a kanonokok között zajló 1397. és 1446. évi viták során ismét szó esik a nagyenyedi, kisenyedi (= felenyedi) és orbói, illetve buzdi tizedjövedelmekről.⁷⁵ A fent említett helységekben a testület dézsmabirtoklásával párhuzamosan nem találkozunk püspöki tizeddel. Az egyedüli kivétel (mint láthatunk) maga az egyházmegye központja: itt feltehetően – a székesegyházi oltárok analógiájára⁷⁶ – csak a saját birtoklásban levő szőlők bortizedét élvezték a kanonokok, a világiak által termelt javak dézsmája a püspököt illette.⁷⁷

Nem minden káptalani jószág tizede ment át automatikusan a testület birtokába: a szintén Fehér megyei Váradsja, Szentimre és Miriszló (akárcsak a Kolozs megyei Újlak, Köbölkút és Viszolya), jóllehet magyar falvakként tizedfizetők voltak,⁷⁸ egyszer sem fordulnak elő a káptalani számadáskönyvek dézsmarovatában (miközben a

71 | 1477: Barabás: Tizedlajstromok 417; 1496: uo. 421, 428–429; 1504: DF 277689, fol. 2v–3r, 7v–8r.

72 | Ezt a számadáskönyv is minden esetben kinyilvánítja (*decime in possessionibus [capituli/dominorum]*). Vö. még: 1501: DL 28887; 1505: DL 31161, DF 277694; 1508: DL 30517; 1514: DL 36354; 1549: EK hhl., Lymbus (F 12), I. doboz, 1-C-11. – Egyedüli kivétel Kútfalva, ahol nem tudunk a káptalan birtoklásáról. Felmerülhetne, hogy itt valójában a jóval északabbra, Fehér, Küküllő és Torda megyék öszszeszögelődésénél fekvő Kutyalváról van szó, mely 1339-től kezdődően 1479-ig a kanonoki testület birtokaként szerepel (EOkm II. 1046–1047. sz., ZsOkl II/2. 7547, X. 321, 562, XI. 823. 1148, XII. 84, 513. sz., DF 275410 – az 1500 utáni nagy birtoklajstromokból viszont hiányzik [lásd fent!]), és ahol egyébként van szórványadatunk a káptalannak járó gabonatizedről (1418: *A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára*. Szerk. Barabás Samu. I–II. Athenaeum, Bp. 1895. I. 433 = ZsOkl VI. 2401. sz.). A számadáskönyvek kontextusa (ti., hogy Sóspatakkal párban említik, vö. Barabás: Tizedlajstromok 421; DF 277689, fol. 3r) azonban egyértelműen a Gyulafehérvár melletti falura utal.

73 | Ub I. 224 = EOkm II. 18. sz. Csergeden 1368-ban is említik a káptalannak járó tizedet (Ub II. 314 = EOkm IV. 701. sz.).

74 | DL 28238.

75 | 1397: Ub III. 182; 1446: DF 277506.

76 | Vö. Barabás: Adatok 441–442.

77 | Gyulafehérvár egy része, közelebbről a délkeletre eső, Major nevű külváros ugyan a káptalan birtokában volt, de ezt a középkor végén már románok lakták (Gálfi Emőke: *Gyulafehérvár és uradalma a 16. század második felében*. EME, Kvár 2021. [Erdélyi Tudományos Füzetek 295.] 11, 33, 51), akik viszont nem voltak dézsmakötelesek.

78 | Vö. Jakó: *Dézsmá* 60, 67.

földesúri cenzust fizették⁷⁹), Nagylakról és Koppándról pedig kifejezetten tudjuk, hogy dézsmájuk a püspököt illette (lásd fent). Mindez jól mutatja, hogy a káptalani birtokok tizedének átengedése a püspök részéről kegy volt, nem pedig a kanonokokat magától értetődően megillető jog.

Másfelől a káptalan néhány olyan Fehér megyei faluban is rendelkezett a tized érdemi részével, ahol a település maga nem volt a birtokában. Mikor 1352-ben a Kecskés várához tartozó románok a tövisi, gáldi és mindszei lakosok Tibur-hegyi szőlőit fosztogatták, az erdélyi káptalan is kárt szenvedett itteni bordézsmáiban.⁸⁰ Ha Tövis dézsmája a püspöké volt is (lásd fent), a másik két településé valóban a kanonokoké, hiszen később, Upori István püspök (1401–1419) és Lépes György prépost (1403–1427) idején, tehát valamikor 1410 táján ők adományozták Gáld, Mindszent és Benedek tizedét a székesegyházban alapított Szent Kereszt-oltárnak.⁸¹

A hunyadi főesperesség („megye”) területén már ismét egynemű a tizedbirtokosok köre – csak épp másként, mint az egyházmegye északi vidékein. Az itteni tizedeket mind az önkényeskedő világi hatalmasokkal (többnyire a dévai és hunyadi uradalmak birtokosaival, illetve embereikkel) folytatott perekben,⁸² mind pedig a számadáskönyv-töredékekben⁸³ az erdélyi káptalan tulajdonaként említik. Ennek dézsmajoga itt már nem a földesuraságon alapult, hiszen az 1504-ben név szerint felsorolt mintegy kéttucatnyi tizedfizető helység⁸⁴ nem volt a testület tulajdona, csupán az 1276-ban csere útján szerzett Piski.⁸⁵ A fenti általános képet az okleveles anyagban előforduló egyedi esetek is alátámasztják: 1300-ban a Hátszeg-vidéki dézsmá elfoglalása miatt ugyan a püspök és a káptalan még közösen tiltakozott, de 1536-ban Piski tizedét már csak az utóbbi engedte át élete végéig egy helybeli nemesasszonynak és gyermekeinek, és 1541-ben is a kanonokok, illetve a prépost és a hunyadi főesperes rendelkezett Solymos mezőváros dézsmája felől.⁸⁶

79 | Vö. Barabás: Tizedlajstromok 416.

80 | DocRomHist C, X. 147–149 = EOkm III. 665. sz.

81 | 1500: AAV, RegSuppl, vol. 1101, fol. 215r.

82 | 1341: Theiner I. 644 = EOkm III. 79. sz.; 1357: Ub II. 132–133 = EOkm III. 882. sz.; 1471: DF 277574 = Antonius Szeredai: *Notitia veteris et novi capituli Albensis Transsilvaniae*. Albae Carolinae 1791. (A továbbiakban Szeredai: *Notitia*) 105; [1499 u.]: DL 32547.

83 | 1331: Barabás: Tizedlajstromok 413; 1496: uo. 426; 1504: DF 277689, fol. 4v–5r.

84 | Arany, Kéménd, Haró, Solymos, Barancska (= Branyicska), Illye, Jófő (= Dobra), Németi, Déva, Al- és Felpestes, Hunyad, Szántóhalma, Szentandrás, Salfalva, Dédács, Szentimre (elp.), Szentgyörgy (elp.), Hátszeg, Várhely (DF 277689, fol. 4v–5r). A lista többé-kevésbé teljes, hiszen 1589-ben nagyjából ugyanazok szerepelnek, eltekintve attól, hogy ekkor Hátszeg és Várhely már hiányzik, viszont helyettük feltűnik a sorban Barcsa és az azóta elpusztult Écse (Jakó: *Dézsmá* 25–26). A viszonylag kis szám annak tudható be, hogy a nagy kiterjedésű megye jelentős részét lakatlan hegyvidék tette ki, a többi (1500 táján mintegy 290–300) települést pedig jobbára ortodox románok lakták.

85 | 1276: DF 277181 = EOkm I. 348. sz. (vö. még a 72. jegyzetben felsorolt birtoklistákkal). Piski dézsmajó-vedelmét épp ezért a többi Hunyad megyei helységtől külön, a saját birtokokkal együtt kezelték (vö. 1496: Barabás: Tizedlajstromok 422; 1504: DF 277689, fol. 3r).

86 | 1300: DF 277428 = Kovács Mihai: Csete Lőrinc, László vajda és az erdélyi egyház kapcsolata egy kiadatlan oklevél tükrében. *Turul* 89. évf. 2016. 91–97. 97; 1536: EK ml. V/26; 1541: uo. V/41. Utóbbi esetben Statileo János püspök engedélyét is szükséges volt elnyerni a tized felosztásának megváltoztatásához, de csak mint egyházi előjárót, nem pedig a helyi tizedből részesülő javadalmasét. Előfordulhat, hogy 1300-ban is ez indokolta a püspök szerepvállalását, bár az is lehet, hogy ekkor még nem fejeződött be a dézsmák szétosztása a főpap és a kanonokok között.

A küküllői főesperességben a püspököt csak a korai időkben említik tizedügyben érintett félként. Egy 1309. évi pápai bulla szerint az itteni Nádasról és a dékánság⁸⁷ többi papjától őt és a „nagy-küküllői” főesperest census illette, melynek mértékét önkényesen megemelte, a tized egy részét pedig (bizonyára a fizetés elmaradása miatt) lefoglaltatta.⁸⁸ Az adat több okból is problémás: azontúl, hogy a későbbiekben a főpap itt egyszer sem fordul elő tizedbirtokosként,⁸⁹ a küküllői szász dékánások sem tartoztak a censusfizetők sorába, és olyan esetet sem ismerünk, mely szerint a papi censusból részesült volna a helyi főesperes.⁹⁰ Lehetséges, hogy e furcsaságok a tized intézményrendszerének korai, még kiforratlan állapotával hozhatók összefüggésbe, amelyek a következő évtizedekben átalakultak, hogy aztán a középkor végéig stabilak maradjanak.⁹¹ Előfordulhat az is, hogy itt a *census* valójában tizedárendát jelent, de az is elképzelhető, hogy a helyi plébánosok valójában csak a ténylegesnél kedvezőbb, a királyföldi szászokéhoz hasonlatos helyzetet kívántak kiharcolni maguknak a Szentszéknél, és az általuk bemutatott kép nem a realitást tükrözi.⁹²

Küküllő „megye” területén valójában az erdélyi káptalan volt a tized fő haszonélvezője. Szalók nb. Simon bán fiai (a Kendhidaei-rokonság ősei) 1329-ben elismerték, hogy birtokaik dézsmája a testületet illeti, és kártérítést ígértek ezek korábbi bitorlásáért.⁹³ 1357-ben a kanonokok azt sérelmezték, hogy az erdélyi vajda emberei nem engedik behajtani a tizedet az újvári, küküllővári és kőhalmi uradalmak tartozékaiból.⁹⁴ Az utóbbihoz tartozó Bún falu dézsmája később is állandó viszály tárgya volt a felek között.⁹⁵ A küküllői tizedek képezték ama perek egyik tárgyát, melyek 1397-ben és 1446-ban a káptalan és a prépost, 1432-ben pedig a helyben tartózkodó és a távollevő kanonokok között zajlottak a jövedelmek felosztása kapcsán.⁹⁶ Az 1430-as években a Küküllővár tartozékairól a káptalannak járó bortized kirovási módja vezetett többesztendei

87 | A forrás nem nevezi meg, melyik dékánásról van szó. A szász plébánosoknak az erdélyi káptalan ellen indított 1308–1309. évi perében nagy-küküllői és kis-küküllői „főesperességeket” (valójában: dékánásokat) említenek, amelyek az említett papok szolgálati helye alapján valóban a megfelelő folyók völgyében feküdtek (Ub I. 240 = EOkm II. 97. sz.). Oklevelünkben a főesperes furcsa címzése talán arra utalhat, hogy az előbbiről van szó, jóllehet Nádas a Kis-Küküllő mellékvölgyében fekszik.

88 | Ub I. 293 = EOkm II. 100. sz.

89 | Az 1563. évi dézsmárenda-jegyzék ugyan a küküllői települések mindegyikénél, az 1589. évi pedig egy kisebb részénél püspöki (vagy püspöki és préposti) tizedrészt ír (vö. RNLt SZMLt, Erdélyi szász ev. egyházkerület lt., nr. 173, fol. 2v–4v; Jakó: *Dézsmá* 27, 30–33), de ezt inkább csak megszokásból eredő írni szokásnak minősíthetjük, tekintve, hogy ennek az információnak ez idő tájt már nem volt gyakorlati jelentősége.

90 | Erre nézve lásd a főesperesi *quartár*ról előkészületben levő tanulmányomat.

91 | Erre utalhat a hunyadi főesperesség analógiája, ahol ugyanez idő tájt (1300-ban) vélhetően még nem volt teljesen szétválasztva a káptalani és a püspöki dézsmá (lásd fent). A Küküllő megyei szász dékánások kiterjedése is megváltozott, a 14. századi elején látott észak–déli megosztás helyett egy nyugati és keleti tömb alakult ki (vö. Hegyi: *Esperességek* 362, 73. jegyz.).

92 | Vö. még Müller: *Landkapitel* 132.

93 | Ub I. 427–428 = EOkm II. 646. sz. Simon bán fiainak birtokai (Almás, Somogyom, Balavásár, Istvánd [elp.], Pipe, Kend, Kendhida, Darlac, Széplak, Egrestő, Cikmántor és Zsázkod) Küküllő megye délkeleti részén feküdtek, vö. 1325: Ub I. 394.

94 | Ub II. 132–133 = EOkm III. 882. sz. Az említett várak Anjou-kori tartozékaira lásd *Erdély és a Szilágyság birtokviszonyai 1341-ben*. Tervezte: Hegyi Géza, rajzolta: Nagy Béla. EOkm IV. (térképmelléklet).

95 | 1359: Ub II. 165 = EOkm III. 1066. sz.; 1380: Ub II. 528 = EOkm V. 550. sz. – A káptalan már 1315-ben rendelkezett Bún tizedéről, élete végéig átengedve a földesúrnak (Ub I. 313–314 = EOkm II. 229. sz.).

96 | 1397: Ub III. 181, 183; 1432: DF 253508 = DL 28212; 1446: DF 277506.

nézeteltéréshez az erdélyi vajdával.⁹⁷ Végedi Imre tordai főesperes és erdélyi kanonok 1541-ben egy hosszúaszoí *quarta* az évi jövedelme felől végrendekezett; Darlacon 1543-ben az erdélyi prépost adta bérbe a dézsma felét Bethleni Farkasnak, Balázstelkén pedig 1556-ban Batai Máté tordai főesperes-kanonok a tized negyedét Haller Péternek.⁹⁸ (Megjegyzendő, hogy a bérbe adott dézsmajövedelem itt egyikük esetében sem volt állandó személyes vagy hivatali javadalom, hanem pillanatnyilag jutott a használatukba a közös káptalani tulajdonban levő küküllői „nagyobb”, illetve „kisebb választható tizedek” évenként ismétlődő újraosztásával.⁹⁹) Ha mindez nem lenne elég bizonyíték, a káptalan számadáskönyvei már a 14. század 30-as éveitől rendszeresen említik a küküllői főesperességből (utóbb az itteni három „tizedkésből”) származó tized- vagy tizedbér-jövedelmeket. Minthogy a középkor végén már rendszerint az idetartozó településeket is név szerint felsorolják, megbizonyosodhatunk, hogy a „megye” minden magyar és szász faluja a testületnek adózott.¹⁰⁰

A székelyföldi tizedbirtokosokra alig néhány adattal rendelkezünk, de ezek alapján is bizonyosnak tekinthető, hogy a tized (illetve annak „székesegyházi” része) itt is területi alapon oszlott meg a püspök és a káptalan között. Egy 1466. évi királyi parancslevél szerint Aranyos-, Maros-, Udvarhely- és Csík-Gyergyószék (vagyis lényegében a telegdi főesperesség) dézsmáltatási joga a főpapot illette, amit az itt lakó székelyek nem is vitattak, csak tized helyett mindössze tizenhatodot akartak fizetni.¹⁰¹ Ezzel szemben a kanonoki testület székelyföldi dézsmái¹⁰² Háromszékről származhattak, hiszen a törcsvári várnagyok 1462-ben az ő kárukra foglalták le a világi szempontból Fehér megyébe, egyházilag viszont a sepsi főesperességbe eső Hídvég és Árapatak falvak tizedjövedelmét,¹⁰³ továbbá számadáskönyvük 1496. évi töredéke szerint a káptalan tagjai osztoztak a kézdi „kerület” (főesperesség?) tizedein is.¹⁰⁴

Szászföld

Végezetül a dél-erdélyi kiváltságos (királyföldi) szász plébániák¹⁰⁵ censuzának haszonélvezete is a fentiekhez hasonló („tömbös”) eloszlást mutat, vagyis azt némelyik

97 | 1432: Ub IV. 491; 1434: uo. 529.

98 | 1541: Vekov Károly: Végedi Imre tordai főesperes 1541. évi végrendelete. In: *Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. Pál-Antal Sándor et al. EME, Kvár 2003. 604–622. 621 (Hosszúaszoí); 1543: Jakó: *Dézsma* 9; EK mlt. V/60 (Darlac); 1556: Jakó: *Dézsma* 12 (Balázstelke).

99 | Vö. 1331: Barabás: Tizedlajstromok 411; 1477: uo. 414, 418–419; 1496–1497: uo. 423–424, 426, 433–435, 440; 1503–1504: DF 277689, fol. 1v, 3r–v, 5v–6r, 9v–10r; 1513: DF 277731/b, fol. 1r–v.

100 | Vö. Hegyi: Tized változásai 226; Hegyi: Tizedkerületek 10–11.

101 | *Székely oklevéltár*. Szerk. Szabó Károly, Szádeczky Lajos, Barabás Samu. I–VIII. Székely Történelmi Pályadíj-Alap–MTA, Kvár–Bp. 1872–1934. (A továbbiakban: SzOkI) VIII. 115. Ezen a területen tevékenykedhettek a püspök 1520-ban említett székelyföldi tizedszedői (ZOkm XII. 421), és innen folyt be a székelyföldi bárány- és méh[dézsma] bére, melyet 1552 táján a gyulafehérvári udvar rendszeres bevételei között említenek (Jakó: Erdélyi püspökség 149).

102 | Vö. 1397: Ub III. 182.

103 | SzOkI I. 192. Elgondolkodtat úgy akkor, hogy a sepsiszéki dézsmák nem fordulnak elő a káptalan számadáskönyvében.

104 | Barabás: Tizedlajstromok 427.

105 | A vármegyei területre eső dékánások (Székes, Hidegvíz, Négyfalu, Szentlászló, Alsó- és Felső-Küküllő) papjai csak a tized egy részét (rendszerint negyedét) tarthatták meg (vö. Hegyi: Plébánia fogalma

dékánságból a püspöknek, másokból a káptalannak fizették. Az eredeti tizedjog és a census között itt is fennálló kapcsolatot jól mutatja ama egyezség szövege, melyet az erdélyi káptalan kötött a megyesi dékánosság papjaival 1283-ban, majd 1289-ban minimális változtatásokkal megismételt. Eszerint a kanonoki testület átengedte az itteni tized háromnegyedét (vagyis az általa élvezett dézsmarészt) a plébánosoknak, akik cserében évente, három részletben, 40 erdélyi márka finom ezüstöt tartoznak fizetni.¹⁰⁶ Ez az állandó bevétel a későbbi időszakban is rendszeresen megjelenik a káptalani jövedelmek sorában.¹⁰⁷ Utóbbinak a megyesi censushoz való jussát a 16. század első felében már az elküldést követelő és azt kísérő levelek, továbbá a kézhez kapást igazoló nyugták is bizonyítják.¹⁰⁸ A dékánosságban fekvő Farkastelke (Furkeschdorf) után még az 1475 körül bekövetkezett elnéptelenedést követően is a kanonokoknak fizették a censust a területet használatba vevő szomszédos községek (Medgyes és Muzsna) plébánosai.¹⁰⁹

A káptalannak biztosította a censust a sebesi dékánosság papjaival kötött 1303. évi megállapodás, majd hosszas pereskedés után annak konkrét rendelkezéseit jelentősen módosító 1330. évi egyezség is.¹¹⁰ Ez a bevételi forrás is visszatérő tétele a testület középkori számadáskönyveinek.¹¹¹ Rajtuk kívül egy 1494. évi oklevél is általános érvénnyel jegyzi meg, hogy a szécsesebesszéki plébániák régi szokása, hogy teljes tizedet kapnak, és cserében évente bizonyos censust fizetnek a káptalannak.¹¹²

Csak egyetlen olyan közvetlen egyezség maradt ránk, amely a megyés püspök irányában rendezte valamelyik szász dékánosság censusfizetését. Ebben a – hozzávetőleg szintén 1330 táján keletkezett – oklevélben a főpap (Szécsi András) ígéretet tett, hogy a kozdi dékánosság papjai részéről ideiglenesen (amíg falvaik jobban be nem népesülnek) megelégszik 26 márka cenzussal, és ennek fejében a betöltetlen plébániákból sem

19; Hegyi: Priest's Share of Tithe 416), ezért censust sem fizettek. A velük kapcsolatos tizedbirtoklási adatokat fentebb, a fehérvári és kükküllői főesperesség keretében már bemutatam.

106 | 1283: Ub I. 145 = EOkm I. 399. sz.; 1289: Ub I. 160 = EOkm I. 445. sz. Az új konstrukció később pápai megerősítést is nyert: 1307: Ub I. 236 = EOkm II. 70. sz.; 1308: Ub I. 238 = EOkm II. 76. sz.

107 | 1397: Ub III. 206; 1496: Barabás: Tizedlajstromok 432, 433 (itt elírásból szerepel a sebesszéki káptalan, vö. Hegyi: Tized változásai 218 [táblázat, 2. jegyz.]); 1504: DF 277689, fol. 2r, 9r, 10r. Az ezekben szereplő 36, ill. 37,125 ezüstmárka csak látszólag jelent változást az eredetileg rögzített 40 márkával szemben (vö. Hegyi: Tized változásai 217).

108 | 1508: DF 277712; 1527: RNLt SZMLt, Erdélyi szász ev. egyházkerület lt., nr. 96.; 1530: uo. nr. 129, 131, 135, 137.; 1531: uo. nr. 143.

109 | 1481: Ub VII. 298; 1492: Rudof Theil–Karl Werner: *Urkundenbuch zur Geschichte des Mediascher Kapitels bis zur Reformation*. Hermannstadt 1870. (A továbbiakban: Theil–Werner) 47. Az elnéptelenedés időpontja azon alapszik, hogy Rangoni Gábor erdélyi püspök vikáriusa, Farkasfalvi Tamás, akinek az idejében a farkastelki plébános átköltözött Muzsnára (vö. Ub VII. 297), 1474–1476 között töltötte be hivatalát (vö. C. Tóth Norbert: *Magyarország késő középkori főpapi archontológiája. Érsekek, püspökök, illetve segédpüspökeik, vikáriusai és jövedelemkezelők az 1440-es évektől 1526-ig*. Győr 2017. [A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, Feldolgozások 27.] 60).

110 | 1303: Ub I. 226–227 = EOkm II. 21. sz.; 1330: Ub I. 422–424, 435 = EOkm II. 676–677. sz. A felek vitája onnan eredt, hogy a sebesiek többször is évekig megtagadták a census megadását, feltehetően amiatt, hogy kirovásának módja sértette kiváltságaikat (vö. még 1309: Ub I. 285 = EOkm II. 119. sz.; 1328: Ub I. 415–418 = EOkm II. 617. sz.; [1330]: Ub I. 422–424 = EOkm II. 618. sz.; 1330: Ub I. 435 = EOkm II. 677. sz.). Vö. Hegyi: Tized változásai 217–219.

111 | 1331: Barabás: Tizedlajstromok 406; 1496: uo. 436–437; 1504: DF 277689, fol. 10v. Vö. még 1397: Ub III. 182.

112 | DF 245206. Vö. még 1490: Müller: *Landkapitel* 163.

követel tizedet vagy tizednegyedét.¹¹³ Az idetartozó Apátfalva plébánosa 1493-ban is négy márkányi cenzussal tartozott a püspöknek, kinek gyulafehérvári udvarbírája végül ennek egy részét elengedte a szóban forgó évre.¹¹⁴

A kézdi szász dékánóság ugyancsak az egyházmegye előjárójának küldte be a papi cenzust. Ezt bizonyítja egyfelől, hogy a késő középkorban már a kozdiakkal közösen adóztak,¹¹⁵ másfelől pedig az, hogy 1496-ban Geréb László püspök a dékánóság részét képező mesei, szászkeresztúri és miklóstelki egyházközségek kapcsán jelentette ki, hogy azok a dézsma fejében neki fizetnek cenzust (*nostris census pro decimis solvitur*).¹¹⁶ A szászvárosi dékánóság kapcsán ugyan fennmaradt egy részletes jegyzőkönyv az 1334. évi census kirovásáról,¹¹⁷ de abból nem derül ki a haszonélvező kiléte, így csak kizárásos alapon sejthetjük, hogy az összeg végül a gyulafehérvári főpaphoz folyt be.

A 13. század elején még a Barcaság területe is püspöki tizedjog alá tartozott, hiszen 1213-ban Vilmos püspök az itteni lakosság dézsmáját (leszámítva az ideköltöző magyarokat és székelyeket) átengedte a területet birtokló német lovagrend számára.¹¹⁸ A felemás helyzet magában hordozta a későbbi konfliktusok lehetőségét, így nem csoda, hogy 1223-ban a lovagok már a pápa előtt sérelmezték, hogy az erdélyi főpap tizedet követel alattvalóiktól.¹¹⁹ Ekkor már folyamatban volt a Barcaság elszakadása az erdélyi egyházmegyétől, melynek eredményeként a teljes tizedet megszerző helyi plébánosok a középkor végén már az esztergomi érseknek fizették a cenzust.¹²⁰

Jóllehet a királyi szász hospesek meg voltak győződve afelől, hogy papjukat alanyi jogon megilleti a területükről származó tizedek teljessége, mégis voltak olyan itteni plébániák, ahol a dézsma egy jelentős része felsőbb egyházi hatóság tulajdona maradt, és ennek megfelelően nem emelkedhettek a cenzusfizetők (*censualis*) kiváltságos állapotába. Idetartoztak a selyki dékánóság plébániái, ahol a tized felét a középkor végéig az erdélyi püspök szedte be, és bár ezt a helyi papság mindvégig bitorlásnak tekintette, ennek jogi úton történő „visszaszerzését” célzó, két évszázadon keresztül elhúzódó kísérleteik¹²¹ nem jártak sikerrel. Ezt szemlélteti, hogy Várdai Ferenc püspök gyulafe-

113 | [1330 k.]: Ub I. 440 = EOkm II. 688. sz.

114 | DF 245396. A kozdi dékánóságot alkotó egyházközségekre és cenzusokra lásd Friedrich Teutsch: Zur Geschichte von Reps. *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde* 13. évf. 1876. 155–199. 187–188.

115 | A két dékánóság cenzusa a 16. században összesen 500 forintot tett ki, ami demográfiai-gazdasági súlyuk függvényében változó arányban oszlott meg közöttük (1511: Karl Fabritius: *Urkundenbuch zur Geschichte des Kisder Kapitels vor der Reformation*. Hermannstadt 1875. [A továbbiakban: Fabritius] 250; 1589: Jakó: *Dézsma* 72).

116 | Antonius Szeredai: *Series antiquiorum et recentiorum episcoporum Transsilvaniae*. Albae Carolinae 1790. (A továbbiakban Szeredai: *Series*) 171. A kézdi dékánóság tartozékaira: Fabritius 239–251.

117 | Ub I. 464–465 = EOkm II. 831. sz.

118 | Ub I. 16 = EOkm I. 62. sz.

119 | Ub I. 25, 26 = EOkm I. 126–127. sz.

120 | 1402: Ub III. 273; 1449: DF 286635, fol. 11r; 1488, 1490: Fügedi: Esztergomi érsekség 549. Vö. Müller: *Landkapitel* 136; Hegyi: Plébánia fogalma 17.

121 | 1322: Ub I. 369 = EOkm II. 444. sz.; 1357: Ub II. 146–147 = EOkm III. 959. sz.; 1364: AAV, Registra Vaticana, vol. 251, fol. 347r–v; 1414: Ub III. 591–592, 596–597, 600–601 = ZsOkI IV. 1656, 2119, 2202. sz.; 1415: Ub III. 645, 647, 649 = ZsOkI V. 258–259. sz.; 1416: DL 48268 = ZsOkI V. 1618. sz.; 1454: KmJkv I. 1147. sz.; 1465: Theil-Werner 36–37; 1504: Georg Daniel Teutsch: *Das Zehntrecht der evangelischen Landeskirche A.B. in Siebenbürgen*. Schässburg 1858. 134–135, DF 246275, RNLt SZMLt, Szász Nemzeti Lt., Urk. V/1882. A fentiek közül az 1322., 1357. és az 1504. évi oklevelekből derül ki, hogy a püspök a tized felére tartott igényt.

hévári udvarbírájának 1520. évi számadásaiban feltűnnek a dékánóság részét képező Izsófalváról (= Szászivánfalva) és Mártontelkéről származó dézsmajövedelmek.¹²²

Hasonló helyzetben volt – a megyesi dékánóság plébániái közül egyedüliként, a helyi pap minden törekvése ellenére – a Medgyes melletti Buzd¹²³ is, azzal a különbséggel, hogy a tized felét itt a káptalan birtokolta.¹²⁴ Tehát ugyanaz az intézmény, amelynek a dékánóság többi tagja a censust fizette (lásd fent) – ami ismét jól mutatja egyfelől (az egyházi előjáró oldaláról) az eredeti tizedjog és a cenzusjövedelem, másfelől (a plébános oldaláról) a részleges tizedbirtoklás és a cenzus alóli mentesség közti szoros kapcsolatot.

Ugyanezt példázza a sebesi dékánóság néhány egyházközségének középkor végi sorsa is. A 15. század közepi török betörések (1438, 1442)¹²⁵ nyomán itt kilenc korábbi plébánia elnéptelenedett. A pusztulás túl nagy és kiterjedt volt ahhoz, hogy területük megművelését és ezzel a reájuk eső censust a szomszédos települések vállalják át (mint történt ez a megyesszéki Farkastelke esetében, lásd fent), így ezek a falvak visszakerültek a káptalan közvetlen dézsmáltatása alá¹²⁶ (miközben a maradék 19 továbbra is élvezte a „szabad tized” kiváltságát, és fizette a – némileg csökkentett összegű – censust¹²⁷). Kettő közülük (Giesshübel, Fehéregyháza) végleg prédiúm lett,¹²⁸ négy (Al- és Felkenyér, Balomir, Kissebes) román (és részben magyar) lakókat kapott,¹²⁹ így érthe-

122 | ZOKm XII. 399. A dékánóság tartozékait az előző jegyzetben idézett 1364. és 1414–1416. évi források sorolják fel.

123 | A kiváltságos (királyi) szászok lakta település (mely a dualizmus idején hivatalosan a Szászbuzd nevet viselte) megkülönböztetendő a hasonló nevű, szintén szász lakosságú, de tőle légvonalban mintegy 40 km-re délnyugatra, a Székás-menti domboságon fekvő és az erdélyi káptalan birtokában levő falutól. Eleinte a kettő tizedszerkezete is hasonlított (mindkettőben a káptalan illette a dézsmafele, egy *quarta* pedig a plébánost, bár a megyesszéki Buzd papja utóbb kedvezőbb helyzetbe került). A névazonosság a tizedpercek során is okozott nehézségeket (vö. DL 277702).

124 | 1334: Ub I. 465 = EOKm II. 833. sz.; 1403–1405: Ub III. 369–370 = ZsOkl II/1. 4132. sz.; 1418: Ub IV. 62 = ZsOkl VII. 50. sz.; [1506?]: DL 32545; [1510?]: DL 277702. A buzdi plébánosok itt is újra és újra megpróbálták per útján biztosítani a teljes tizedet (a fentiek mellett vö. még 1405: Ub III. 337, 338; 1510: DF 277721 is), de törekvésük mindannyiszor kudarccal végződött.

125 | Vö. Gustav Gündisch: Siebenbürgen in der Türkenabwehr, 1395–1526. *Revue Roumaine d'Histoire* 13. évf. 1974. 415–443. 423–430.

126 | 1477: Barabás: Tizedlajstromok 418; 1496: uo. 420; 1504: DF 277689, fol. 2v; 1513: DF 277731/b, fol. 1v.

127 | 1490: Müller: *Landkapitel* 163; 1496: Barabás: Tizedlajstromok 436–437; 1504: DF 277689, fol. 10v.

128 | Giesshübelre: 1506: *Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt und der Sächsischen Nation*. I. (cca 1380–1516). Verein für Siebenbürgische Landeskunde, Hermannstadt 1880. (Quellen zur Geschichte Siebenbürgens aus Sächsischen Archiven. I. Abteilung: Rechnungen I.) 426; 1514: DL 28683, Ferdinand Baumann: *Geschichte der terra Siculorum terrae Sebus des Andreanischen Freibriefs oder des adligen Gutes Giesshübel bei Mühlbach. Programm des vierklassigen evangelischen Gymnasiums und der damit verbundenen Elementarschule in Mühlbach (Siebenbürgen)* 1874. 45, 46; 1520: uo. 48; 1522: uo. 48. – Fehéregyházára: 1609: Ernst Wagner: *Historisch-statistisches Ortsnamenbuch für Siebenbürgen*. Böhlau, Köln–Wien 1977. 366 (3. jegyz.).

129 | Vö. 1539: Fr[iedrich] Stenner: *Zwei Beiträge zur Bevölkerungsstatistik des 16. Jahrhunderts. Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde* 10. évf. 1887. 111–113. 112. Alkenyérre: 1515: Albert Amlacher: *Urkundenbuch zur Geschichte der Stadt und des Stuhles Broos bis zum Übergang Siebenbürgens unter Erbfürsten aus dem Hause Österreich (1690)*. Hermannstadt 1879. (A továbbiakban: Amlacher) 87–88; 1545: uo. 113. – Felkenyérre: 1496: Barabás: Tizedlajstromok 431–432. – Balomirra (Szászárkos jogutódja): 1490: DF 277609; 1532: *Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei 1222–1599*. Közzéteszi Bogdándi Zsolt, Gálfi Emőke. EME, Kvár 2006. (Erdélyi Történelmi Adatok VIII. 1.) 165. sz. – Kissebesre: 1586: uo. 455. sz.

tő, hogy ezek helyzete a későbbiekben már nem változott. A *libera decima* birtokába és vele a *censualis* állapotba azonban (minden erőfeszítésük és a királyi támogatás dacára) az a három település (Szászpián, Lámkerék, Rehó) sem jutott vissza, amely pedig százszokkal népesült újra: a kanonokok csupán a tized felét adták vissza a helyi papoknak.¹³⁰ Ellenben az ugyanehhez a kistérséghez tartozó Alvinc, ahol 1458-ban említenek a káptalan közvetlen rendelkezése alatt álló gabona- és zöldségtizedeket,¹³¹ utóbb visszakerült a cenzusfizetők közé – még ha a többi sebesi plébániától némileg elkülönülve (és talán eltérő márkasúlyt használva) is adózott.¹³²

*

Részletes szemlének végeztével megállapítható, hogy az erdélyi egyházmegyében – a hagyományos modell előrejelzéseivel ellentétben – a püspök és a káptalan sohasem birtokolt egyidejűleg tizedet ugyanazon a településen, sőt rendszerint ugyanazon a területi-közigazgatási egységben sem. Kettejük tekintetében vertikális megosztás helyett tehát horizontálisat találunk (vö. 1. térkép). A főpap tizedjoga alá tartozott a teljes Meszesen túli terület, az észak-erdélyi főesperességek (Szolnok, Doboka, Kolozs, Ózd, Torda), Fehér „megye” nagyobbik fele, a Székelyföldön a telegdi főesperesség, a Szászföldön pedig a selyki dékánóság területe, továbbá neki fizettek cenzust a beszercei, királyai, régeni, kézdi, kozdi és szászvárosi dékánóságok papjai. Ettől területileg teljesen elválva, a káptalané volt saját Fehér megyei birtokai egy részének, valamint a hunyadi és kükküllői főesperesség területének a tizede, és ő rendelkezett a sebesi és medgyesi dékánóságok cenzusával (olykor tizedével).¹³³ Az is világossá vált, hogy a kanonoki testületnek nem kellett a *quartával* vagy annak egy részével megelégednie, hanem minden említett esetben, akárcsak a püspök, a tized érdemi részét (az ismert esetekben felét vagy háromnegyedét) kapta. (1. térkép)

A fent vázolt képet természetesen, mint a többi egyházmegyében, más tényezők is színesítik. A két nagy tizedbirtokos mellett (pontosabban: helyett) szórványosan kisebbekkel is találkozunk a középkori erdélyi forrásokban. Idesorolható a kolozsmonostori bencés konvent, mely saját birtokai, azaz a Kolozsvár környékén elterülő mintegy 10 falu tizedét élvezte, továbbá egy pálos (Szentmihálykő) és néhány domonkos kolostor, a káptalan egyes tagjai (örkanonok), valamint a székesegyház bizonyos oltárai, melyek rendszerint egy-két településen birtokolták a dézsmát.¹³⁴ Kolozsmonostor kivételével, melynek tizedjoga feltehetően – a többi királyi monostor analógiájára – már a 11–13. században kialakulhatott,¹³⁵ valamennyiük másod- vagy épp harmadgenerációs

130 | 1494: DF 245206. Vö. 1545: Amlacher 116; 1589: Jakó: *Dézsmá* 25.

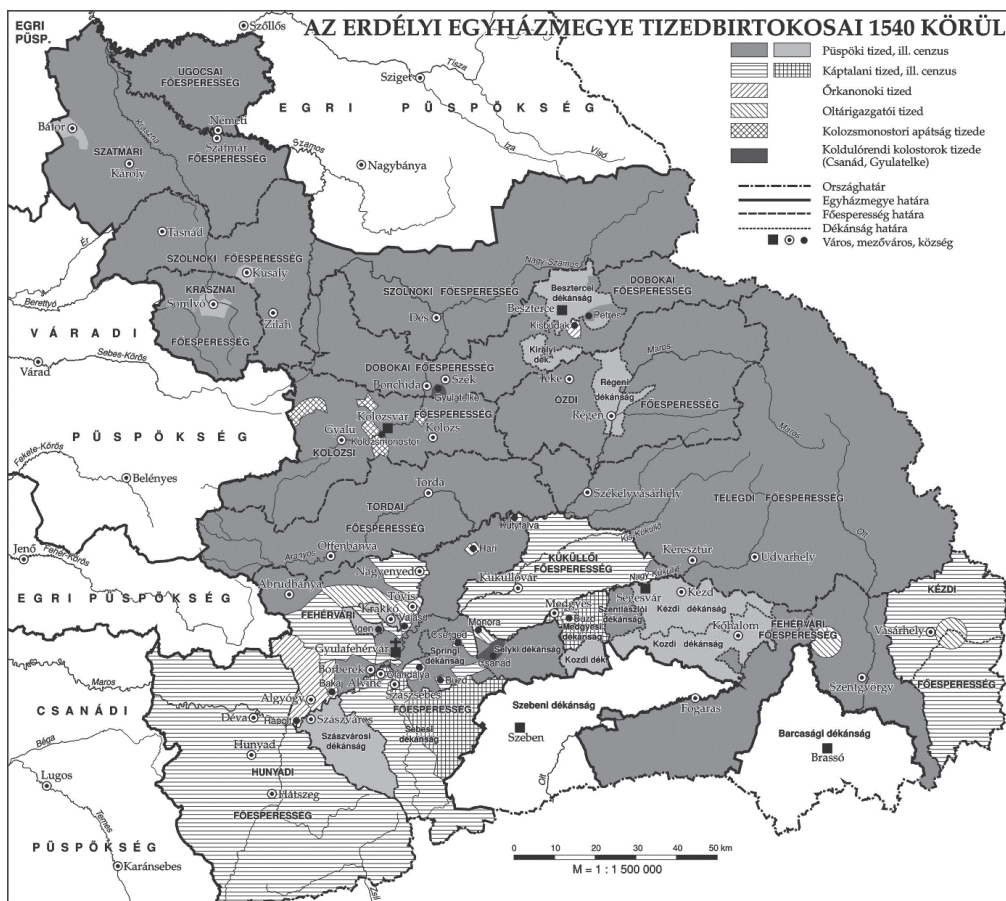
131 | Ub VI. 2.

132 | 1496: Barabás: Tizedlajstromok 437. Míg a többiek esetében itt (de az 1490. évi limitációnál is, vö. Müller: *Landkapitel* 163) egy (erdélyi) márkát 4,5 aranyforinttal számoltak, Alvincnél ez az arány 22/4 = 5,5 Ft/márka volt, ami inkább budai márkának felel meg (vö. Hegyi: Tized változásai 220).

133 | A két egyházi szereplő tizedjogának erőteljes területi elkülönülése segíthet a homályosabb adatok értelmezésében is. Így pl. amikor 1359-ben Lackfi András erdélyi vajda ígéretet tett a püspöki és káptalani tizedek visszaadására a vajdai honor alá tartozó falvakból, akkor a felsorolt várak közül Csicsó, Bálványos és Léta tartozékaiból származhattak az előbbieket, Kükküllővár, Újvár és Déva uradalmából pedig az utóbbiak (Ub II. 164–166 = EOkm III. 1066. sz.).

134 | Felsorolásukat lásd Hegyi: Tized változásai 190, 197–199.

135 | Uo. 193.

1. térkép

tizedbirtokosoknak számítot, melynek ilyen jellegű javadalma a püspöki vagy épp káptalani dézsma eladományozásával alakult ki.¹³⁶

Szükséges röviden megemlítenem azt is, hogy a főpap és a kanonoki testület tizedjogának fentihez hasonló, területi elkülönülése egyáltalán nem számítot erdélyi sajátosságnak. Ugyanez figyelhető meg a zágrábi, esztergomi és egeri, sőt talán a pécsi egyházmegyében is. Zágráb esetében a kanonoki testület szedte be a tizedet a zágrábi, gercsei, zagorjei és bekcényi főesperesség, továbbá saját két nagyobb uradalma (a varasdi Toplica és a gorai Sziszek) területén.¹³⁷ Az esztergomi székeskáptalant illette a 14–15. században Nagyszombat, valamint a kisnyitrai, kis- és nagybarcsi, szemerei és kishonti, 1494-től pedig a nagyhonti, hegyaljai és rimaszombati tizedkés is (vagyis nagyjából Bars, Hont és Kis-Hont megyék területe, illetve Nyitra, Komárom és Esztergom

136 | Ezeket a váltásokat – az eredeti birtokosok oldaláról – a fentiekben csaknem mind említettem.

137 | [1334–1354]: *Monumenta historica episcopatus Zagrabienensis*. Ed. Joannes Bapt(ista) Tkalčić. I–II. Zagrabiae 1873–1874. II. 45–48, 58–61.

megyék egyes részei).¹³⁸ Az Eger joghatósága alatt levő részeken a káptalané volt a zömmel az Eger-patak völgyében fekvő saját birtokai mellett a kisborsodi, kisújvári, szinai és szerencsi tizedkerületek, továbbá csaknem az egész Ung megye (főesperesség) dézsmája.¹³⁹ Az említett egyházmegyék többi tizedkerületében túlnyomórészt a megyés püspökök (illetve az érsek) birtokolták a dézsmát.¹⁴⁰

Distribution of Episcopal and Chapter Tithes in the Medieval Transylvanian Diocese

Keywords: diocese of Transylvania, bishopric, chapter, tithe, modeling

The secondary literature unanimously states, regarding the distribution of the tithes among the holders in Hungary, that three-quarters of the tithe of each settlement went to the diocesan bishop, while the remaining quarter (*quarta*) was shared in various proportions between the cathedral chapter and the local parish priest. The present study aims to demonstrate, through hundreds of sources, that a different system prevailed in the Diocese of Transylvania. Here, tithes were not distributed vertically but horizontally between the two parties: in most places, they were indeed paid to the bishop, but in certain regions (on their own estates and in the archdeaconries of Hunyad/Hunedoara and Küküllő/Târnava, as well) they were paid to the chapter instead, while the *quarta* appears to have been in the hands of a third party, the local archdeacon.

138 | [1410 k.]: C. Tóth Norbert: *Az esztergomi székeskáptalan a 15. században*. III. rész. *Az ún. 1397. évi esztergomi székeskáptalani egyházlátogatási jegyzőkönyv*. Bp. 2021. (Subsidia ad historiam medii aevii Hungariae inquirendam 13.) 168–170; 1500–1527: *Az esztergomi székeskáptalan jegyzőkönyve. Registrum capituli cathedralis ecclesiae Strigoniensis (1500–1502, 1507–1527)*. Közzéteszi Solymosi László. Argumentum, Bp. 2002. 34–36, 62–172.

139 | 1570: *Liber Sancti Johannis Capituli Agriensis. Az egri káptalan Szent János könyve*. Közzéteszi Kovács Béla. Eger 2005. (Az Egri Egyházmegye Történetének Forrásai 9.) 1–19.

140 | A magyarországi egyházmegyék tizedbirtoklási rendszerének részletesebb, összehasonlító elemzését külön tanulmányban szeretném elvégezni.